

BUDIMIR MILIČIĆ

Političko organizovanje grafičkih radnika Bosne i Hercegovine 1903—1941. godine

Za razliku od bogate izvorne građe o ekonomsko-socijalnom položaju i sindikalnom pokretu grafičkih radnika Bosne i Hercegovine, izvori o djelatnosti Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, Komunističke partije Jugoslavije i Socijalističke partije Jugoslavije među grafičarima su veoma malobrojni, uopšteni i fragmentarni. Iz glasila radničkih partijskih i sindikalnih organizacija i dokumenata sačuvanog arhivskog fonda sarajevske grafičke sindikalne organizacije dâ se zaključiti da su radničke partije bile živo zainteresovane da prošire svoj uticaj među grafičkim radnicima, ali se ne vidi koliko su stvarno u tome imale uspjeha. Malobrojna dokumenta partijske provenijencije i do sada prikupljena memoarska građa takođe daju malo podataka o tome. Sve to pričinjava ne male teškoće pri obradi ovog pitanja.¹⁾

I pored netolerantnog stava okupacionog režima Austro-Ugarske Monarhije prema političkoj aktivnosti radničke klase u Bosni i Hercegovini, progona socijaldemokratskih agitatora i zabrane rasturanja so-

¹⁾ Glavnina bosanskohercegovačkih grafičkih radnika bila je koncentrisana u Sarajevu kao centru grafičke djelatnosti u Bosni i Hercegovini. Tako je 1930. godine od oko 270 grafičara u Bosni i Hercegovini 247 bilo zaposleno u Sarajevu, 8 u Mostaru, 3 u Tuzli, 3 u Brčkom, 1 u Bijeljini itd. Glavni ton političkoj aktivnosti malobrojnih organizovanih radnika grafičke struke u unutrašnjosti davalo je grafičko sindikalno rukovodstvo iz Sarajeva, odnosno iz Zagreba, kome je pripadalo banjalučko područje (Đorđe Pejanović, Štamparije u Bosni i Hercegovini 1529—1951, Sarajevo 1952, str. 70—76; SGRJ, Izvještaj Podružnice Saveza grafičkih radnika-ca Jugoslavije u Sarajevu za godinu 1932, Sarajevo 1933, str. 9; Deset godina rada Saveza grafičkih radnika-ca Jugoslavije u Zagrebu, Zagreb MCMXXXI, str. 35).

cijalističke štampe i literature među radnicima, grafički radnici su rano došli u dodir sa socijalističkim idejama, koje su širene usmenim putem i preko prokrijumčarene štampe i literature.²⁾ Već 1885. godine među radnicima Zemaljske štamparije u Sarajevu rasturan je anarhistički list »Die Freiheit«, čiji je urednik i izdavač bio poznati njemački anarhist Johann Joseph Most, koji je 1879. godine isključen iz Socijaldemokratske partije Njemačke zbog anarhističkih ubjeđenja.³⁾ Početkom 1894. godine vladin povjerenik za grad Sarajevo protjerao je iz Bosne i Hercegovine, zbog socijalističke propagande među sarajevskim radnicima, tipografe Stefana Lopuha i Oskara Tančerta, dok je Filipa Bratića stavio pod strogi policijski nadzor. Izvještavajući o tome Zajedničko ministarstvo finansija Austro-Ugarske Monarhije, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu zanosi se varljivom nadom da bi progonjenje socijaldemokrata trebalo da bude dovoljna opomena bosanskohercegovačkom radništvu da shvati svu »opasnost socijalističkog pogrešnog učenja«. ⁴⁾ Nadanja Zemaljske vlade nisu se ispunila. Socijalistička misao je, i pored svih smetnji vlāsti, sve više osvajala radničke slojeve, o čemu najbolje svjedoči generalni štrajk 1906. godine, u kome su grafički radnici uzeli aktivnog učešća. Poslije generalnog štrajka osjetno je pojačana socijalistička propaganda među bosanskohercegovačkim radništvom.

Idejno diferenciranje snaga među grafičkim radnicima u Bosni i Hercegovini započelo je dosta rano. Prve vijesti o tome nalazimo u listu »Hrvatski tipograf« iz 1898. godine, u kome je na više mjesta nortirano da u sarajevskim štamparijama vladaju krajnje nezdravi odnosi između domaćih i stranih tipografa, kao i između domaćih tipografa različitih nacionalnosti zbog »naglašavanja nacionalnih razlika« i »strančarenja«. ⁵⁾ Posljedica takvih odnosa bili su česti sukobi između pristalica raznih idejnih struja. Jedan od ozbiljnijih sukoba između »domaćih« i »stranih« tipografa izbio je 1905. godine u vezi sa pitanjem izbora uprave Tipografskog bolesničkog i potpornog društva u Sarajevu, ⁶⁾ kada su »stranci« uspješni da na vanrednoj skupštini, održanoj 3 (16) aprila 1905. godine, istisnu iz društvene uprave »domaće sinove«. Dvadeset tri člana Društva uputila su predstavku vladinom povjereniku za grad Sarajevo tražeći da poništi rezultate izborâ kao neregularne pošto skupštini nije prisustvovao predstavnik vlasti, kako je to pravilima predviđeno, što su »stranci« iskoristili za agitovanje »na sve mo-

²⁾ Građa o počecima radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini od 1878—1905 (u daljem tekstu: Građa...), Izbor, redakcija i prevod Vojislav Bogičević, Beograd s. a., dok. br. 42, 59, 134, 154, 190, 206 i 233.

³⁾ Isto, dok. br. 59; Malo enciklopedija »Prosveta«, Beograd 1959, knjiga 2, str. 116.

⁴⁾ Građa..., dok. br. 154.

⁵⁾ Ilija Hadžibegović, Ulogo stranog radništva u organizovanju radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini 1878—1906. godine, Prilozi instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, godina V, broj 5, Sarajevo 1969, str. 156 i 157; Vlada Oštrić, Veze i suradnja između tipografa u Bosni i Hercegovini i Hrvatskog tipografskog društva do 1903. godine, Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, godina VII, broj 7, Sarajevo 1971, str. 175.

⁶⁾ Tipografsko bolesničko i potparno društvo u Sarajevu osnovano je 1. maja 1903. godine.

guće dopuštene i nedopuštene načine.⁷⁾ Da li su i šta su vlasti preduzele u tom pogledu, ne zna se. Sudeći po ličnim imenima, potpisnike predstavke sačinjavali su isključivo tipografi Srbi, osim Nathana Redlicha, koji je ili Hrvat ili stranac. Ukoliko je to tačno, nije isključena mogućnost da su tipografi Hrvati kolaborirali sa strancima da bi odstranili iz društvene uprave tipografe Srbe. Takođe je važno istaći da se među potpisnicima predstavke nalaze vođe srpske nacionalističke grupe u tipografskoj organizaciji Dušan Marić i Nikola Bratić, kao i trojica kasnije istaknutih socijaldemokrata Filip Bratić, Nathan Redlich i Dušan Stanišić. Sve to govori da uzroci sukoba nisu bili samo borba između stranih i domaćih tipografa za vođstvo u Tipografskom društvu. Na takav zaključak upućuju nas i kasniji napisi u listu »Hrvatski tipograf«, u kojima se ističe da se među tipografima u Bosni i Hercegovini vodi ogorčena borba između pristalica najrazličitijih građanskih političkih stranaka, kršćanskih socijalista, srpskih i hrvatskih nacionalista i socijaldemokrata za primat u Tipografskom društvu za Bosnu i Hercegovinu.⁸⁾

Do 1907. godine među bosanskohercegovačkim grafičarima izdiferencirale su se četiri idejne struje: sindikalisti na čelu sa Antonom Hackerom, hrvatski nacionalisti na čelu sa Benjaminom Odvorcem, Franjom Šoprekom i Markom Raguzom, srpski nacionalisti na čelu sa Nikolom Bratićem i Dušanom Marićem i socijaldemokrati na čelu sa Todorom Konjovićem, Sretenom Jakšićem i Lazarom Vukićevićem.⁹⁾ Sindikalisti su zastupali tezu o političkopartijskoj neutralnosti sindikata, odvajanju ekonomskih od političkih akcija radničke klase i uništenju kapitalističkog društvenog sistema prvenstveno sredstvima sindikalne borbe, odnosno o mirnom preobražaju klasnog u besklasno društvo. Van svake sumnje je da je nacionalizam kod grafičkih radnika rezultirao iz specifičnosti istorijskih uslova razvitka jugoslovenskih naroda, heterogenosti vjersko-nacionalne strukture bosanskohercegovačkog društva, vjekovnog suparništva i razmirica između pravoslavne, katoličke i islamske vjerske zajednice, različitosti nacionalno-političkih težnji jugoslovenskih naroda, opterećenosti radničkih masa vjersko-nacionalnim predrasudama, malograđanskog mentaliteta većine grafičkog radništva, koje je jednim dijelom bilo »daleko od radničkog klasnog shvatanja svojih interesa« i težnji nacionalnih građanskih stranaka da za svoje pro-

⁷⁾ Građa . . . , dok. br. 257.

⁸⁾ Hrvatski tipograf, Zagreb, br. 19 od 21. septembra 1907. Šovinizam; Isto, br. 8 od 18. aprila 1908. Iz Bosne i Hercegovine; Isto, br. 8 od 17. aprila 1909. Stjepan Timet; Isto, br. 1 od 8. januara 1910. Prilike u Sarajevu; Isto, br. 22 od 4. septembra 1911. Tipografska organizacija u Bosni i Hercegovini; Isto, br. 6 od 23. marta 1912. Tipografska organizacija i ostale radničke organizacije.

⁹⁾ Bogoslav K. Jošt, Uticaj političkih struja na život i rad Tipografskog društva, Trideset godina organizacionog rada grafičkih radnika u Bosni i Hercegovini 1903—1933 (u daljem tekstu: Trideset godina . . .), Sarajevo 1933, str. 50; Sreten Jakšić, Grafičari u izgradnji apšteg radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini, Trideset godina . . . , str. 57; Godišnje izvješće Tipografskog bolesničkog i potpornog društva u Sarajevu za godinu 1904, Sarajevo 1905, str. 21—25; Tipografsko bolesničko i potporno društvo u Sarajevu, Izvještaj o društvenom poslovanju za godinu 1905. Sarajevo 1906, str. 12.

grame vežu pripadnike svih društvenih struktura.¹⁰⁾ Glavne komponente nacionalizma grafičara, čak više nego kod radnika drugih struka, bile su: prevaga vjerskih i nacionalnih osjećanja nad osjećanjem klasne pripadnosti, usvajanje građanske ideologije i pogleda na pitanje nacionalnog i socijalnog oslobođenja, kao i na pitanje međunacionalnih i međuvjerskih odnosa, provođenje »desničarsko-nacionalističke politike pod uticajem klera i buržoazije«, pretpostavljanje nacionalnooslobodilačke borbe borbi radničke klase za svoje socijalno oslobođenje, pomirenje klasnih suprotnosti u interesu očuvanja nacionalnog jedinstva na planu zaštite »svetih osjećaja« pripadnika svoje vjersko-nacionalne zajednice i protežiranje interesa svojih sunarodnika.¹¹⁾ Nacionalistički orijentisani grafički radnici, potpomagani od klera, buržoazije i vlasti, aktivno učestvuju u osnivanju nacionalističkih radničkih organizacija i društava, u kojima zauzimaju rukovodeća mjesta, kao antipodâ socijalističkom radničkom pokretu. Tako se 1905. godine među sazivačima konstituirajuće skupštine »Srpskog zanatlijskog društva« u Sarajevu nalazio i tipografski radnik Savo Ždralović, koji je kasnije pristupio socijaldemokratima. Ždralović je, zajedno sa Jovom Kreštalicom, odstranio sa skupštine Jerotija Plavšića, člana Srpske socijaldemokratske partije, koji je u to vrijeme živo radio među sarajevskim radništvom na osnivanju klasnih radničkih organizacija.¹²⁾ Kada je u junu 1906. godine u Sarajevu osnovana »Organizacija radnika Hrvata« sa ciljem da priskoči »u pomoć neotuđivanju radništva hrvatskoj kao narodnostnoj misli«, u njeno najuže rukovodstvo izabrani su tipografi Bogoslav K. Jošt (kasnije pristupio socijaldemokratima) i Marko Raguz, koji su vodili glavnu riječ među hrvatskim radnicima nacionalistima. Na radničkim skupštinama i zborovima, kao i putem štampe, nacionalisti su oštro istupali protiv socijaldemokrata kao neprijatelja jugoslovenskih naroda, koji propagiranjem radničke solidarnosti u borbi protiv buržoazije i svojim propovijedanjem brisanja svih vjerskih i nacionalnih razlika među pripadnicima radničke klase tobože vaspitavaju radnike u anacionalnom duhu i utiru put stranoj dominaciji. Nacionalisti su se koristili svakom prilikom da radnicima skrenu pažnju na društvenu štetnost socijalističke propagande, pozivajući ih da ostanu dobri Hrvati, odnosno Srbi i da ne izdaju svoju »vjeru i nacionalnost.«¹³⁾ Nacionalne i vjerske razmirice

¹⁰⁾ Arhiv Komunističke partije Bosne i Hercegovine, tom II, Sarajevo 1951, str. 332; Anto Babić, *Narodi Bosne i Hercegovine prema KPJ i revoluciji*. Naučni skup: Radnička klasa i KPJ u borbi za socijalizam u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1970, str. 31—36; Veselin Masleša, *Mlada Bosna*, Beograd 1945, str. 62 i 63; Dr Nikola Babić, *Rat, revolucija i jugoslovensko pitanje u politici Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1974, str. 84 i dalje; Anto Đebić, *Kulturni i sportski rad grafičkih radnika u Bosni i Hercegovini, Trideset godina...*, str. 62.

¹¹⁾ Arhiv Komunističke partije Bosne i Hercegovine, tom II, str. 332; Bogoslav K. Jošt, *Utcaj političkih struja na život i rad Tipografskog društva*, str. 51; Ilija Romljak, *Trideset godina života i roda 1903—1918, Trideset godina...*, str. 13.

¹²⁾ *Građo...*, dok. br. 269, 271, 272, 279, 280, 281 i 283.

¹³⁾ Isto, dok. br. 269; *Generalni štrajk u Bosni i Hercegovini 1906. godine*, tom II, knjiga druga, Sarajevo 1966, dok. br. 123a; ABiH, LRS, Nr. 14557/1906; Isto LRS, Nr. 2158/Pr. 1908; Isto, GMF, Nr. 1167/Pr. 1908 Isto, Nr. 117836/1909; *Glas Slobode*, Zagreb, br. 2 od 29. jula 1908, str. 1 i 2.

među jednim dijelom bosanskohercegovačkih grafičkih radnika, započete krajem XIX vijeka, nikako nisu prestajale sve do 1941. godine, s tim što su se postepeno ograničavale na sve manji broj grafičara. U godinama uoči prvog svjetskog rata nacionalizam izvjesnog broja grafičara prerastao je u nacionalšovinizam. Još 1907. godine pisalo je u »Hrvatskom tipografu« da je »baš taj narodnostni i vjerski šovinizam pravi... uzrok ovog velikog zla, koje danas vlada u mnogim našim (bosanskohercegovačkim — prim. B. M.) tiskarama, da se n. pr. u Srpskoj (dioničkoj) tiskari ne može zaposliti Hrvat, a u Hrvatskoj (dioničkoj) tiskari ne može naći rada Srbin«. ¹⁴⁾ Nacionalšovinizam je dobio naročito radikalno obilježje poslije 1918. godine, kada se hrvatski nacionalisti koncentrišu u »Hrvatskoj tiskari d. d.« u Sarajevu, odakle razvijaju opsežnu kampanju među hrvatskim radnicima da zbiju čvrsto svoje redove u borbi za zaštitu »svetih osjećaja katolika i Hrvata« od srpske i komunističke opasnosti. ¹⁵⁾ Prema Bogoslavu K. Joštu, krajem 1907. godine od cjelokupnog broja bosanskohercegovačkih tipografa dvije šestine su otpadale na sindikaliste, dvije šestine na hrvatske nacionaliste, jedna šestina na srpske nacionaliste i jedna šestina na socijaldemokrate. Na ovakav odnos snaga uticala je, svakako, brojčana zastupljenost pripadnika pojedinih nacionalnosti među tipografima. Zapaža se da su u prvo vrijeme socijaldemokrati bili dosta malobrojni, ali se kasnije, naročito poslije osnivanja Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine 1909. godine, njihov broj stalno uvećavao na štetu prve tri grupe. Još 1907. godine socijalistički orijentisani članovi Tipografskog društva za Bosnu i Hercegovinu osnovali su ilegalni Klub tipografa socijaldemokrata, koji od 1909. godine djeluje kao sekcija Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine. Prvu upravu Kluba sačinjavali su Jovo Ninković, Sreten Jakšić i Lazar Vukićević. Od ostalih članova naročito su se isticali kako svojom aktivnošću u Klubu tako i ulogom u bosanskohercegovačkom radničkom pokretu Ilija Mudrovčić, Dušan Glumac, Petar Trnjančev, Pavle Stefanović, Vilim Keržan, Rajko Vitas, Bogoslav K. Jošt, Todor Konjović, Muharem Abdihodžić, Sergije Baltić, Dušan Stanišić, Savo Čurčić, Nedjeljko Čabrinović, Dragoljub Gospić, Špiro Gojšina, Jozo Grgić, Nathan Redlich i Milan Sibinkić. Pored toga, grafičari su u periodu između 1905—1941. godine dali bosanskohercegovačkom radničkom pokretu gotovo svih idejnih pravaca još nekoliko markantnih figura, kao što su: Mićo Sokolović, osnivač modernog radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini, Nikola Vukojević, Živorad Glasović, Marko Raguz, Julio Varesko, Josip Jaroš, Rade Bitanga, Ljubomir Čerkez, Moric Ozmo, Ilija Ramljak, Ibrahim Čengiç i Mladen Knežević-Traktor. ¹⁶⁾

Pri Klubu tipografa socijaldemokrata osnovana je 1910. godine Omladinska socijalistička tipografska organizacija, za čijeg je predsjednika izabran Nedjeljko Čabrinović, kasnije istaknuti član omladinskog

¹⁴⁾ Hrvatski tipograf, br. 19 od 21. septembra 1907. Šovinizam.

¹⁵⁾ Izveštaj o radu Saveza grafičkih radnika Jugoslavije od 1. I 1921. do 31. marta 1922, Zagreb s. a., str. 52.

¹⁶⁾ Bogoslav K. Jošt, Uticaj političkih struja na život i rad Tipografskog društva, str. 50; Sreten Jakšić, Isto, str. 52—59.

nacionalnerevolucionarnog pokreta »Mlada Bosna« i jedan od glavnih učesnika u vidovdanskom atentatu 1914. godine na austrougarskog prestolonasljednika Franca Ferdinanda, a za sekretara Dragoljub Gospić.¹⁷⁾ Ubrzo poslije osnivanja, Omladinskom organizacijom ovladala je anarhistička, sindikalistička i socijalsocijalistička ideologija kao reakcija na negativan stav Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine prema nacionalnooslobodilačkim ratovima balkanskih naroda 1912—1913. godine i neslaganja opozicionih elemenata sa politikom Stranke u nacionalnom pitanju i pitanju odnosa između radničke partije i sindikata.¹⁸⁾ Članovi Omladinske organizacije »privode« revolucionarnoj svijesti odbornike Tipografskog društva »pomoću batine i revolverskih metaka«, učestvuju u »đačkim i uličnim demonstracijama«, uništavaju mašine za vrijeme štrajka tipografa 1912. godine, otvoreno, na javnim skupovima i putem građanske štampe, kritikuju članove Glavnog odbora Socijaldemokratske stranke i zahtijevaju neutralnost sindikata od Partije.¹⁹⁾ Da bi onemogućio djelovanje anarhista i sindikalista, Klub tipografa socijaldemokrata je, na prijedlog Glavnog odbora Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, u prvoj polovini 1913. godine donio odluku o raspuštanju Omladinske socijalističke tipografske organizacije, dok su predsjednik Organizacije Nedjeljko Čabrinović i sekretar Dragoljub Gospić isključeni iz Stranke.²⁰⁾

Sukob između legalno izabranog radničkog partijskog i sindikalnog rukovodstva Bosne i Hercegovine i partijske opozicije nije se ograničio samo na Omladinsku socijalističku tipografsku organizaciju već je poprimio šire razmjere i proširio se i na radnike drugih grana rada. Tako se zna da su partijskoj opoziciji pripadali još i Jovo Šmitran, opančarski radnik, Vaso Ostojić, stolar, Ilija Sudar i Vidak Gospić, molerski radnici, i drugi. Prema pisanju »Glasa slobode«, zvaničnog organa Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, i drugih malobrojnih izvora partijske provenijencije, opozicija je tražila reformu radničkog pokreta u pravcu odvajanja sindikata od radničke partije. Glavni odbor

¹⁷⁾ Tipografski radnik Dragoljub Gospić pripadao je disidentskoj grupaciji Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine oko lista Zvono. U 1919. i 1920. godini aktivno je učestvovao u razbijanju komunističkih organizacija u Bosni i Hercegovini. Kasnije je postao jedan od najistaknutijih predstavnika sindikalističke struje među grafičkim radnicima (Toma Milenković, Socijalšovinistička grupacija u Bosni i Hercegovini »zvonaši«, istorija XX veka, Zbornik radova VII, str. 408, 421—423, 426, 430—432. Separat).

¹⁸⁾ Vidi o tome opširnije: Dr Nikola Babić, Rat, revolucija i jugoslovensko pitanje u politici Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1974, str. 84 i dalje; Toma Milenković, Isto, str. 407—410; Arhiv Komunističke partije Bosne i Hercegovine, tom II, str. 344, objašnjenje br. 58.

¹⁹⁾ ABIH, Fond Tipografsko društvo Sarajevo (TDS), k. 3, godina 1913/1914., dok. br. 6 i 11/1913. Pismo Glavnog radničkog saveza za Bosnu i Hercegovinu od 8. januara 1913. godine Tipografskom društvu za Bosnu i Hercegovinu; Glas Slobode, br. 3 od 7. januara 1913. Čvrstina našeg pokreta; Isto, br. 29 od 8. marta 1913. Ko su, kakvi su i što hoće; Isto, br. 165 od 5. novembra 1913. Reakcionari, provokatori i lumpavi zajednički protiv socijalista; Srpska riječ, br. 230—233 od 5. 6. 7. i 10. novembra 1913. Socijalistički kongres; Anto Đebić, Isto, str. 63 i 64.

²⁰⁾ Glas Slobode, br. 75 od 27. juna 1912; Isto, br. 3 od 7. januara 1913; Isto, br. 27 od 8. marta 1913; Isto, br. 1/1920.

Stranke okvalifikovao je pripadnike partijske opozicije kao lumpenproletarijat, nacionalšoviniste i najcrnju reakciju u radničkom pokretu, »koji su se tako daleko zaboravili i izopačili, da održavaju sa izvjesnom grupom sumnjivih individua tajne sastanke na kojima se kuju komploti protiv pokreta i koji su išli tako daleko da preko žute štampe denunciraju pokret i lica koja su na čelu pokreta.«²¹⁾ Napisi u štampi i podaci iz partijskih dokumenata samo unekoliko osvjetljavaju suštinu spora između socijaldemokratskog rukovodstva i partijske opozicije. U brošuri »Da se upoznamo« Dragoljub Gospić, jedan od glavnih glasnogovornika socijalpatriota, optužuje partijsko i sindikalno rukovodstvo bosanskohercegovačkog radničkog pokreta zbog saradnje sa vlastima, zbog zapostavljanja socijalističke propagande, kulturno-prosvjetnog rada i ideološkog uzdizanja radnika, zbog svjesnog otupljivanja oštrice borbenog raspoloženja radničke klase, zbog oportunizma u pitanju klasne borbe, zbog korumpiranosti i birokratizma, zbog borbe za dobro plaćena mjesta u radničkim socijalnim institucijama i radničkom pokretu uopšte, zbog stavljanja cjelokupnog radničkog pokreta u službu interesa tankog sloja radničke aristokratije, zbog zavođenja diktature radničke vrhuške i bezobzirnog razračunavanja sa svojim partijskim protivnicima, »koji su se bunili protiv ovog nepoštenja u Stranci«. To su, prema Gospiću, glavni uzroci mrtvila radničkog pokreta, demoralizacije radničkih masa i splašnjavanja nekadašnjeg njihovog borbenog raspoloženja.²²⁾

Poslije osnivanja Kluba tipografa socijaldemokrata, zaoštrena je borba između socijaldemokrata, s jedne strane, i sindikalista i nacionalista, s druge strane, za primot u Tipografskom društvu. U borbi protiv socijaldemokrata sindikalisti i nacionalisti ostvaruju borbenu jedinstvo, što ih, ipak, nije spasilo od poraza, jer je uticaj socijaldemokrata na grafičko radništvo postajao sve jači. Tako su 1909. godine na godišnjoj skupštini Tipografskog društva prilikom izbora nove društvene uprave prvi put istaknute dvije kandidatske liste: socijaldemokratska i zajednička lista sindikalista i nacionalista. Socijaldemokratska lista, čiji su nosioci bili Sreten Jakšić i Bogoslav K. Jošt, izgubila je sa razlikom od samo jednog glasa u korist rivalske grupacije. To je socijaldemokrati- ma dalo novog podsticaja da pojačaju svoju propagandu. Njihov kritički skalpelo, kao nikada ranije, razobličavao je antiradničku i reakcionarnu politiku sindikalista i nacionalista, čije su pozicije bile ozbiljno uzdrmane, o čemu ubjedljivo govori podatak da se 23. januara 1910. godine morala održati vanredna godišnja skupština Tipografskog društva radi glasanja o povjerenju staroj upravi. Na skupštini je za povjerenje staroj

²¹⁾ ABiH, fond TDS, k. 3, godina 1913/1914, dok. br. 6 i 11/1913. Pismo Glavnog radničkog saveza za Bosnu i Hercegovinu od 8. januara 1913. Tipografskom društvu za Bosnu i Hercegovinu; Glas Slobode, br. 3 od 7. januara 1913. Čvrstina našeg pokreta; Isto, br. 8. od 18. aprila 1913. Članovima na razmišljanje; Isto, br. 29 od 8. marta 1913. Ko su, kakvi su i šta hoće; Isto, br. 165 od 5. novembra 1913. Reakcionari, provokatori i lumpovi zajednički protiv socijalista.

²²⁾ Drag(oljub) Gospić, Da se upoznamo. Objašnjenje o radničkom pokretu i unutrašnjem radu i djelovanju pojedinaca. Izdanje piščevo, Sarajevo s. a., str. I—III, 8, 11, 12, 15 i 18.

društvenoj upravi glasalo 67, a protiv 52 člana.²³⁾ Ipak, sindikalisti i nacionalisti su uspjeli da se zadrže na čelu Društva sve do 2. juna 1911. godine, kada vodstvo konačno preuzimaju socijaldemokrati, čemu je u dobroj mjeri doprinijela afera Slavoljuba Bergera, koji je, kao društveni blagajnik, pronevjerio znatnu sumu društvenog novca i time ubrzao poraz svojih istomišljenika.²⁴⁾ Poslije dolaska socijaldemokrata na čelo Tipografskog društva, ne samo da nisu prestali sukobi između dvije protivničke strane nego su, štaviše, znatno zaoštreni, jer se sa »izvjesne strane išlo... prosto za tim da se među naše članove uvuku još veće raspre nego što postoje«.²⁵⁾ U oktobru 1911. godine boravio je u Sarajevu sekretar Tipografskog internacionalnog biroa Perej Štutner sa ciljem »da izglati nastale sporove među jednim dijelom članova i odborom te Tarifnom komisijom«. U prvo vrijeme izgledalo je da je Štutnerovo »trezveno i vješto posredovanje« otreznjujuće djelovalo na protivnike socijaldemokrata. Međutim, udružena opozicija nikako nije mogla da se pomiri sa porazom, zbog čega je na sve načine pokušavala da u očima članstva diskredituje socijaldemokratsko rukovodstvo, kako bi se ponovo domogla društvenog kormila. Da bi ostvarila svoju namjeru, nije prezala ni od paktiranja sa vlasnicima štamparija i sklapanja komplota sa vlastima protiv socijaldemokrata, imputirajući im anarhističke i prevratničke namjere. Situacija je postala do te mjere kritična, da je zaprijetila opasnost od organizacionog rascjepa Društva. Kriza je dostigla vrhunac 1912. godine za vrijeme osmomjesečnog štrajka tipografa, kada je izvjestan broj sindikalista i zagriženih nacionalista »iz političkog inata« otišao u štrajkbrehere i sa štrajkbreherima dovedenim iz Hrvatske, Vojvodine i Srbije osnovao Tipografsko potporno društvo,

²³⁾ ABiH, fond TDS, Knjiga zapisnika odborskih sjednica Tipografskog društva za Bosnu i Hercegovinu, 1903—1912, knj. br. 2/1. Zapisnik Izvanredne glavne skupštine Tipografskog društva za Bosnu i Hercegovinu održane 23. januara 1910. godine; Bogoslav K. Jošić, Uticaj političkih struja na život i rad Tipografskog društva, str. 50.

²⁴⁾ Na Vanrednoj glavnoj skupštini Tipografskog društva za Bosnu i Hercegovinu održanoj 2. juna 1911. godine socijaldemokrati su po prvi put preuzeli upravu Društva u svoje ruke. U novi Upravni odbor izabrani su: Todor Konjović, predsjednik, Sreten Jakšić, potpredsjednik, Milan Sibinkić i Stanka Strmskić, sekretari, Karlo Jarc, blagajnik, Dušan Glumac, računovođa, Josip Grgić, knjižničar, Muharem Abdihodžić, arhivar, i Sergije Baltić, član. Za članove Nadzornog odbora izabrani su: Nathan Redlich, Dragutin Mlakar i Anton Ljubaj (Tipografsko društvo za Bosnu i Hercegovinu, Izvještaj o radu u 1911. godini za IX glavnu skupštinu, str. 3 i 5).

²⁵⁾ ABiH, fond TDS, Knjiga zapisnika odborskih sjednica Tipografskog društva za Bosnu i Hercegovinu, 1903—1912, knj. br. 2/1. Zapisnik Petih redovne odborske sjednice održane 29. jula 1911; Isto, knj. 2, godina 1911/1912, dok. br. 46/1912. Zapisnik Devete redovne glavne godišnje skupštine Tipografskog društva za Bosnu i Hercegovinu održane 14. aprila 1912; Isto, k. 2, dok. br. 127/1912. Zapisnik Izvanredne glavne skupštine Tipografskog društva za Bosnu i Hercegovinu održane 4. jula 1912; Isto, Knjiga zapisnika odborskih sjednica Tipografskog društva za Bosnu i Hercegovinu 1912—1919, knj. br. 3/1. Zapisnik XIII. redovne odborske sjednice Tipografskog društva za Bosnu i Hercegovinu održane 7. avgusta 1912; Isto, Zapisnik XIX odborske sjednice Tipografskog društva za Bosnu i Hercegovinu održane 20. decembra 1912; Tipografsko društvo za Bosnu i Hercegovinu, Izvještaj o radu u 1911. godini..., str. 3—12; Isto, Izvještaj o radu u 1912. godini za X glavnu skupštinu, str. 5—9.

koje je brojalo oko 38 članova. Koliko se na osnovu analize ličnih imena štrajkbrehera dâ zaključiti, deseterica su bili Srbi, petnaestorica Hrvati i trinaestorica stranci. Isto tako potrebno je istaknuti da su grafičari koji su odbili da stupe u štrajk vrbovali sa strane svoje poznanike, obavještavajući ih netačno o čitavoj situaciji. Vrbovanje radne snage sa strane vršili su takođe i vlasnici štamparija. Povezanost štrajkbrehera sa vlastima je više nego očigledna. To najbolje potvrđuje činjenica da je vladin povjerenik za grad Sarajevo zaprijetio raspuštanjem Tipografskog društva za Bosnu i Hercegovinu, ukoliko ovo ne opozove svoje odluke od 7. i 22. maja 1912. godine o isključenju štrajkbrehera iz Društva. Ništa nije pomogla ni žalba Zemaljskoj vladi za Bosnu i Hercegovinu na odluku vladinog povjerenika, jer vlastima nije bilo u interesu da na bilo koji način doprinose sređivanju prilika u tipografskoj organizaciji. Spor je okončan povlačenjem odluke o kažnjavanju štrajkbrehera i prijemom u Tipografsko društvo za Bosnu i Hercegovinu svih štrajkbrehera sa strane, čime je prestalo da postoji Tipografsko potporno društvo (štrajkbrehersko-prim. B. M.).²⁶⁾ Poslije toga, zategnutost u odnosima između pristalica različitih idejnih struja vidno popušta i pored toga što opozicija i dalje intrigira protiv legalno izabranog rukovodstva.²⁷⁾ Dalje raspre presjeklo je izbijanje prvog svjetskog rata, za koje vrijeme prestaje svaki vid organizovane političke aktivnosti grafičara.

Za razliku od tipografa, knjigovesci i pomoćni grafički radnici ostali su pošteđeni idejnih sukoba. U kolikoj je mjeri socijalistička misao ovladala ovim kategorijama grafičkih radnika, za sada je, usljed nedostatka izvora, teško utvrditi. Neki indirektni podaci upućuju nas na zaključak da je kod knjigovezaca, koji su iste godine kada je osnovano Društvo knjigovezačkih radnika za Bosnu i Hercegovinu 1910. godine pristupili Glavnom radničkom savezu za Bosnu i Hercegovinu, preovladavala socijalistička orijentacija. Za pomoćno osoblje se, sa dosta sigurnosti, može tvrditi da je u najvećem broju stajalo van uticaja socijalističke misli. Na ovakav zaključak upućuje nas činjenica da ova kategorija radnika nije uspjela da se sindikalno organizuje sve do 1919. godine, što ne bi bio slučaj da su socijalističke ideje prije ovladale većinom njih.

II

Politička aktivnost radničke klase, prekinuta izbijanjem prvog svjetskog rata, obnovljena je sredinom 1917. godine, kada je klasnim radničkim organizacijama bio dozvoljen rad. Pod uticajem revolucionarne situacije u svijetu, izazvane najprije februarskom, a zatim okto-

²⁶⁾ Tipografsko društvo za Bosnu i Hercegovinu, Izvjetaj o radu u 1911. godini . . . , str. 6 i 7; Isto, Izvještaj o radu u 1912. godini . . . , str. 5; ABiH, fond TDS, k. 2. godina 1911/1912, dok br. 127/1912. Zapisnik Izvanredne glavne skupštine Tipografskog društva za Bosnu i Hercegovinu održane 4. jula 1912; Isto, fond TDS knj. br. 3/1, godina 1912—1916. Zapisnik XIX sjednice Upravnog odbora Tipografskog društva za Bosnu i Hercegovinu održane 20. XII 1912; Isto, fond TDS.

²⁷⁾ ABiH, fond TDS, k. 3, godina 1913/1914, dok. br. 6 i 11/1913. Pismo Glavnog radničkog saveza za Bosnu i Hercegovinu od 8. januara 1913. Tipografskom društvu za Bosnu i Hercegovinu.

barskom socijalističkom revolucijom u Rusiji, nacionalnooslobodilačkog oduševljenja i teških privrednih prilika u zemlji, sve više je jačalo revolucionarno raspoloženje bosanskohercegovačkog radništva, pa i grafičara. Preko brojnih političkih i ekonomskih akcija radničke klase 1917 — 1918. godine, kojima je rukovodila obnovljena Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine, radništvo je dalo oduška svome nezadovoljstvu sa postojećim ekonomskim i političkim prilikama, tražeći poboljšanje svoga materijalnog položaja, maksimiranje cijena najvažnijih životnih namirnica, obezbjeđenje egzistencije nezaposlenih radnika i drugih siromašnih građana, obustavljanje političkih progona radnika, slobodu štampe, zbora i dogovora i zavođenje većih političkih sloboda, te izražavajući svoju podršku ruskoj socijalističkoj revoluciji.²⁸⁾

Poslije ujedinjenja jugoslovenskih naroda u jedinstvenu državu 1. decembra 1918. godine, politička aktivnost radničke klase još više dobija na snazi. Propagiranje radikalnih političkih ideja, kao nikada ranije, uzima široke i za buržoaziju zastrašujuće razmjere, čiji je rezultat bio masovno pristupanje radnika, pa i grafičara, Socijaldemokratskoj stranci, odnosno Socijalističkoj radničkoj partiji Jugoslavije (komunisti). Već krajem februara 1919. godine Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine imala je 6.078 članova.²⁹⁾ Žene-radnice učlanjivale su se u žensku socijalističku organizaciju, a učenici u Organizaciju mladih socijalista. Još 4. januara 1919. godine novoosnovana Organizacija mladih socijalista u Sarajevu apeluje na upravu Društvo tipografskih radnika za Bosnu i Hercegovinu da pomogne njen rad »koliko sa agitiranjem među svojim naučnicima da stupe u Organizaciju toliko sa Vašim savjetima, jerbo je to Vas sviju dužnost i kao socijalisti morate želiti da naše kako staleške tako i političke organizacije budu imale svjesne i agilne članove, koji će da rade tako kako neće biti Juda, kao što ih je bilo, a i sada ih ima, a to je krivnja prijašnjih odbornika i članova koji nisu htjeli raditi na osvješćavanju mladeži.«³⁰⁾ Apel se završava parolama: »Da živi radnička solidarnost! Da živi socijalizam!«.

Oportunistički nastrojeno rukovodstvo grafičkih radnika do kraja je ostalo nepovjerljivo prema primjeni revolucionarnih sredstava borbe radničke klase protiv buržoazije. Svoj oportunizam prikrivalo je revolucionarnim frazama, čekajući pogodan momenat da se otvoreno okrene protiv revolucionarnih snaga u radničkom pokretu. Koliko je oportunizam ovladao rukovodećim dijelom grafičara i koliko ga je uplašilo revolucionarno raspoloženje radničke klase, najbolje se vidi po tome što

²⁸⁾ Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, knj. VII, Sarajevo 1967, Građa, priredio Kasim Isović, dok. br. 37, 42/3, 42/4 i 51/3; Hronologija radničkog pokreta Bosne i Hercegovine do 1941. godine, Sarajevo 1971, str. 238—247, 250—257.

²⁹⁾ Arhiv Komunističke partije Bosne i Hercegovine, tom II, str. 308 i 309; Tomislav Kraljačić, Razvoj i politička aktivnost Mjesne organizacije KPJ u Sarajevu 1919—1920. godine, Glasnik arhivâ i Društva arhivskih radnika Bosne i Hercegovine, knj. VI, Sarajevo 1966, str. 187.

³⁰⁾ ABiH, fond TDS, k. 4, dok. br. 3/1919. Pismo Organizacije mladih socijalista Sarajevo od 4. januara 1919. Upravi Društva tipografskih radnika za Bosnu i Hercegovinu.

je izbjegavalo da se izjasni o idejnoj pripadnosti jednoj od dvije postojeće radničke sindikalne internacionale. Svoje oprezno držanje pravdalo je idejnom pocijepanošću međunarodnog radničkog pokreta na dva dijela i nesređenom međunarodnom političkom situacijom. Idejni rascjep radničkog pokreta u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca krajem 1920. godine na reformističko i revolucionarno-marksističko krilo, stavljanje Komunističke partije Jugoslavije van zakona, represivne mjere režima protiv naprednog dijela radničkog pokreta i kapitulantski stav reformista u vezi s pitanjem klasne borbe proletarijata omogućili su da daleko najvećim brojem radnika grafičke struke ovladaju sindikalističke ideje.

Savez grafičkih radnika Jugoslavije se, i pored toga što je tolerisao slobodu političkog opredjeljenja svojih članova, pokazao kao nepomirljivi protivnik saradnje sindikata i radničkih partija. Plašeći se »unošenja politike u sindikate«, sindikalisti, koji su poslije 1920. godine, bez naročitih teškoća, preuzeli rukovodeću ulogu u grafičkoj sindikalnoj organizaciji, svjesno zapostavljaju propagiranje socijalističkih ideja i vaspitavanje grafičara u socijalističkom duhu. U grafičkoj štampi poklanjala se slaba pažnja teoretskim raspravama »o socijalizmu, dijalektici, historijskom materijalizmu, sindikalizmu, radničkom pokretu i klasnoj borbi uopće... Uopće socijalizam starijih i ... mlađih grafičkih radnika, čisto je individualni napor.«³¹⁾ Putem napisa u štampi, povremenih prigodnih publikacija, predavanja, skupština, seminara, diskusionih večeri i bibliotečkog fonda, grafičari su vaspitavani u duhu političke bezbojnosti. S obzirom na sve to, šanse i Komunističke partije Jugoslavije i Socijalističke partije Jugoslavije da ostvare jači uticaj na radnike grafičke struke bile su veoma male. Iako su socijalisti imali punu slobodu djelovanja gotovo za čitavo vrijeme između 1921—1941. godine, oni nisu uspjeli, zbog kompromisne politike Socijalističke partije Jugoslavije prema režimu, s jedne strane, i stava Saveza grafičkih radnika Jugoslavije o političkopartijskoj neutralnosti sindikata, s druge strane, da za svoj program vežu veći broj grafičara. Komunistička partija Jugoslavije je bila u mnogo nepovoljnijem položaju od reformista, jer ilegalni uslovi rada, česte policijske provale mjesnih organizacija KPJ i stavljanje istaknutijih partijskih radnika pod strogu policijsku kontrolu nisu joj dozvoljavali da razvije aktivnost širih razmjera, zbog čega je morala iznalaziti posebne forme političke djelatnosti da bi ostvarila što je moguće veći uticaj na radništvo i ostale slojeve stanovništva. Koja je od dvije postojeće radničke partije uspjela da za svoj politički program veže veći broj grafičara, teško je reći, jer u sačuvanoj izvornoj građi o tome ima veoma malo podataka. Za čitavo vrijeme između 1921—1941. godine i reformisti i komunisti optuživali su grafičare kao eksponente suparničke strane. Evidentna je činjenica da su sindikalistima bila bliža reformistička politička i ideološka stajališta nego revolucionarni program Komunističke partije Jugoslavije, jer je i Savez grafičkih radnika Jugoslavije, kao i Socijalistička partija Jugoslavije, stajao na idejnim pozicijama Druge internacionale. S druge strane, grafičari su bili više

³¹⁾ Grafički radnik, Organ Saveza grafičkih radnika-ca Jugoslavije, br. 15 oa 1. jula 1933. Geza Obad, Socijalizam.

upućeni na saradnju sa socijalistima i reformističkim sindikatima, nego sa komunistima i revolucionarnim sindikatima iz razloga što su reformisti držali u svojim rukama sve radničke socijalne institucije, dok su revolucionarne radničke organizacije bile stalno pod udarom režima.

Iako je režim, preduzimanjem izvanredno oštih represivnih mjera protiv komunista, poslije donošenja Obznane i Zakona o zaštiti javne bezbjednosti i poretka u državi, nanio teške udarce Komunističkoj partiji Jugoslavije, ipak nije uspio da ni u vrijeme najžešćeg buržoaskog terora sasvim onemogući njenu političku aktivnost. Kratko vrijeme poslije prelaska u ilegalnost i konsolidovanja svojih snaga, Partija živo radi na stvaranju svojih uporišta u radničkim i sindikalnim organizacijama i kulturno-prosvjetnim i sportskim društvima, preko kojih širi svoj uticaj među radnicima.

I pored toga što su u raspoloživoj izvornoj građi sačuvani samo fragmentarni podaci o djelatnosti Komunističke partije Jugoslavije među grafičarima, sigurno je da ni grafičko radništvo nije ostalo van domašaja njene političke aktivnosti, jer je Partija rano uspjela da stvori svoje uporište u njihovoj sindikalnoj organizaciji i da za svoj politički program veže nekoliko ključne figure ove organizacije, kao što su Julio Varesko, Borivoje Marić, Josip Jaroš, Rajko Vitas, Gojko Milošević, Rade Bitanga, Mladen Knežević-Traktor, Morić Ozmo, Ilija Ramljak i drugi, posredstvom kojih je vršila svoj uticaj na ostale grafičare.

U drugoj polovini 1922. godine novoosnovani Oblasni odbor Komunističke partije Jugoslavije za sarajevsku oblast, koji je istovremeno obavljao i poslove pokrajinskog partijskog rukovodstva za Bosnu i Hercegovinu, uspostavio je, prvi put poslije zabrane legalnog rada Komunističke partije Jugoslavije, kontakt sa naprednijim grafičarima i pripremio je teren za osnivanje partijske ćelije među njima. Već 1. januara 1923. godine u Podružnici Saveza grafičkih radnika Jugoslavije u Sarajevu osnovana je partijska ćelija od šest članova. Preko ove ćelije Mjesna organizacija KPJ Sarajevo djelovala je među grafičkim radnicima za čitavo vrijeme između 1923—1929. godine, što nije ostalo bez rezultata, jer u izvještaju Mjesne organizacije KPJ Sarajevo, podnijetom na Drugoj zemaljskoj konferenciji Komunističke partije Jugoslavije, održanoj 9—12. maja 1923. godine u Beču, kaže se da je partijska ćelija grafičara uspjela da ovlada grafičkom sindikalnom organizacijom i u »celosti praturí naše (komunističko — B. M.) stanovište«²²⁾.

Prilikom policijske provale Mjesne organizacije KPJ Sarajevo 1929. godine otkrivena je i partijska ćelija među grafičarima. Tom prilikom su uhapšeni i optuženi zbog komunističke djelatnosti sljedeći grafičari: Julio Varesko, Borivoje Marić, Josip Jaroš, Galib Festa, Ljubica Radaković, Ahmed Zuban, Milan Buzandžić, Ahmed Imamović, Dragutin Horvat i Milan Lasica. Svi uhapšeni grafičari, osim dvojice ili najviše trojice, bili su iz Sarajeva. Takođe je važno istaći da su gotovo svi uhapšeni bili članovi ili uprave grafičke sindikalne organizacije ili Sport-

²²⁾ Arhiv Instituta za istoriju Sarajevo (AIISS), fond KI, br. 34, dok. br. 6. Izvještaj Mjesne organizacije KPJ Sarajevo od aprila 1923.

skog kluba »Grafičar«. Većina optuženih puštena je na slobodu poslije kraćeg vremena usljed nedostatka dokaza, dok su zadržani duže vremena u zatvoru Borivoje Marić, Julio Varesko i Josip Jaroš³³⁾. Poslije ove provale, Komunistička partija Jugoslavije nije uspjela za duže vrijeme da obnovi partijsku ćeliju grafičara, čiji su se najistaknutiji članovi nalazili ili u zatvoru ili pod strogim policijskim nadzorom. Kada je ponovo formirana partijska ćelija među radnicima grafičke struke, ne zna se, ali nas neki indirektni podaci upućuju na zaključak da već od 1934. godine komunisti ponovo djeluju među grafičarima. Te je godine, naime, izabran u Mjesni komitet KPJ Sarajevo i Pokrajinsko povjereništvo KPJ za Bosnu i Hercegovinu tipografski radnik Ibrahim Čengiđ. Oživljavanju komunističke aktivnosti umnogome su doprinijeli zaključci Četvrte zemaljske konferencije Komunističke partije Jugoslavije, održane 24. decembra 1934. godine, o prelasku komunista na širokom frontu u ofanzivu za osvajanje radnih masa i jačanje pokreta demokratskih snaga napuštanjem dotadašnjeg sektaškog stava, izlaženjem iz uskih okvira ilegalnog rada, prodiranjem u sve legalne organizacije i društva bez obzira na njihov klasni i politički karakter i korišćenje svih legalnih mogućnosti za propagiranje radikalnih političkih ideja³⁴⁾. Policijska provala Mjesne organizacije KPJ Sarajevo 1936. godine ponovo je za duže vrijeme gotovo sasvim onemogućila organizovani rad komunista među grafičkim radnicima. Tek negdje poslije 1938. godine među sarajevskim grafičarima osnovana je ćelija KPJ, čiji je sekretar do avgusta 1940. godine bio Franjo Tišma, a od tada Mladen Knežević-Traktor. Ćelija je osnovala nekoliko komunističkih aktiva i aktiv SKOJ-a od naprednijih grafičara.³⁵⁾

Komunistička partija Jugoslavije imala je svojih pristalica i među grafičkim radnicima u unutrašnjosti Bosne i Hercegovine. Ta nedvosmisleno potvrđuje podatak da su 1928—1941. godine pripadali komunističkom pokretu grafičari Rade Bitanga iz Mostara i Gojka Milošević iz Tuzle, dok su 1929. godine prilikom policijske provale partijske organizacije u Bosni i Hercegovini uhapšena zbog komunističke djelatnosti trojica grafičara iz unutrašnjosti.³⁶⁾

³³⁾ ABiH, VŽSO, pov. br. 2171 i 2178/1929; Isto, KBU, pov. DZ. br. 2852/1930; Isto, fond PSGRS, k. 10. dok. br. 68/1931.

³⁴⁾ ABiH, KBU, pov. DZ. br. 4495/1936; Isto, KBU, pov. DZ. br. 1875/1940; Isto, RP—II/73—9199; Arhiv radničkog pokreta Beograd, DSZZD, br. 4/1936; AHS, fond M. G. inv. br. A—7, B—26, P—44, S—22, S—23; Savez grafičkih radnika—ca Jugoslavije — Savezna organizacija u Sarajevu, Izveštaj o radu odbora Savezne organizacije u godini 1937, Sarajevo s. a., str. 3; Dr Nusret Šehić, Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918—1941), Sarajevo 1971, str. 145; Dr Ahmed Hadžirović, Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1935—1941, Sarajevo 1972, str. 76 i 77.

³⁵⁾ ABiH, KBU, pov. DZ. br. 4495/1936; Isto, fond PSGRS, knj. br. 9/1. Zapisnik 42. sjednice Upravnog odbora Savezne organizacije SGRJ Sarajevo održane 13. novembra 1940; AHS, fond MG, inv. br. K—24 Mladen Knežević-Traktor, O radu Partije, sindikata i omladine od 1940—1941. u gradu Sarajevu, kao i o zbivanjima u NOB-i.

³⁶⁾ Večernja pošta, br. 2204/1928; Borba, br. 65 i 77/1928; Zbornik sjećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u španskom građanskom ratu, knjiga peta, Beograd 1971, str. 250; ABiH, VŽSO, pov. br. 1317/1929; Isto, KBU, pov. DZ. br. 2852/1930.

Iako nam nedostatak izvora ne dozvoljava da utvrdimo makar i približno brojno stanje pripadnika Komunističke partije Jugoslavije među bosanskohercegovačkim grafičarima, ipak se, na osnovu organizacione strukture i brojnog stanja Mjesne organizacije KPJ Sarajevo, sa dosta sigurnosti može tvrditi da je njihov broj bio nesrazmjerno mali uporedi li se sa ukupnim brojem grafičkih radnika u Bosni i Hercegovini. Tako je, na primjer, 1923. godine od 316 članova Podružnice Saveza grafičkih radnika Jugoslavije u Sarajevu bilo svega šest članova Komunističke partije Jugoslavije. Uzrok tome ne treba tražiti u konzervativnosti i nepristupačnosti grafičara progresivnoj misli, već prvenstveno u specifičnosti ilegalnog rada Komunističke partije Jugoslavije i slabostima koje su nužno proisticale iz takvog načina rada. Međutim, brojčanom snagom komunista, i pored sve njene važnosti, ne može se mjeriti njihov ukupni politički učinak, jer su oni misionarskom predanošću propagirali svoja politička uvjerenja tajno i javno gdje god su stigli, što nije ostalo bez željenog rezultata. I pored toga što je samo mali broj bosanskohercegovačkih grafičara bio organizovan u članstvu Komunističke partije Jugoslavije, grafičari su imali gotovo za čitavo vrijeme između 1919—1941. godine svoga predstavnika u mjesnom rukovodstvu KPJ Sarajevo i pokrajinskom rukovodstvu KPJ za Bosnu i Hercegovinu, kao i u sindikatima i radničkim kulturno-prosvjetnim i sportskim društvima, koji su stajali pod uticajem komunista. Tako je 1919. godine izabran u Pokrajinski izvršni odbor Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) za Bosnu i Hercegovinu tipografski radnik Sreten Jakšić. Krajem 1919. godine postao je član uprave Mjesne organizacije SKOJ-a Sarajevo tipograf Vencel Pisecki, koji je u julu 1920. godine izabran za predsjednika Mjesne organizacije SKOJ-a Sarajevo. Na konstituirajućoj skupštini Mjesne organizacije Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) u Sarajevu, održanoj 1. oktobra 1919. godine, izabrani su u upravu Organizacije grafički radnici Dušan Glumac i Sergije Baltić. Početkom 1920. godine postali su članovi uprave Radničkog kulturno-umjetničkog društva »Proleter« u Sarajevu grafičari Dušan Stanišić i Rajko Vitas. Na godišnjoj skupštini Mjesne organizacije KPJ Sarajevo, održanoj 4—7. avgusta 1920. godine izabrani su u rukovodstvo Organizacije grafičari Milan Maravić i Sergije Baltić. Sredinom marta 1922. godine izabran je za sekretara Saveza mladih radnika za Bosnu i Hercegovinu, koji je stajao pod uticajem Komunističke partije Jugoslavije, tipografski učenik Slavko Jokić. Godine 1923. postao je član Mjesnog odbora Nezavisnih radničkih sindikata Jugoslavije u Sarajevu i Oblasnog odbora Nezavisnih radničkih sindikata Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu tipograf Ljubomir Čerkez. Od sredine 1927. do sredine 1929. godine bio je član Pokrajinskog sekretarijata KPJ za Bosnu i Hercegovinu tipografski radnik Julio Varesko. Početkom druge polovine 1934. godine izabran je u Mjesni komitet KPJ Sarajevo i Pokrajinsko povjereništvo KPJ za Bosnu i Hercegovinu tipograf Ibrahim Čengić, koji je bio zadužen za rad na omasovljenju Partije. Godine 1936. nalazili su se u upravi Radničkog turističkog društva »Priatelj prirode«, preko koga je Mjesna organizacija KPJ Sarajevo ostvarivala dobar dio svoga političkog programa, grafički radnici Ljudevit Kelenc, Moric Ozmo i

Anton Simović. Oktobra 1940. godine izabran je za člana Mjesnog komiteta KPJ Sarajevo, a nešto kasnije i za člana Okružnog komiteta KPJ Sarajevo, grafičar Mladen Knežević-Traktor.³⁷⁾

Naročito su Komunistički orijentisani grafičari ispoljili živu aktivnost u vrijeme održavanja raznih izbora prije 1929. godine. Na izborima za Konstituantu 1920. godine na komunističkoj kandidatskoj listi za sarajevski okrug nalazio se grafički radnik Milan Marović. Početkom 1925. godine grafičari Julio Varesko i Matija Ramljak uzeli su aktivnog učešća u prikupljanju radničkih potpisa za komunističku kandidatsku listu, čiji je nosilac bio Đuro Đaković, zatim u agitovanju među radnicima da na izborima glasaju za komunističkog kandidata i rasturanju izbornih letaka Komunističke partije Jugoslavije, što nije ostalo nezapaženo od policije. To isto ponovilo se i na izborima 1927. i 1928. godine. Na izborima za poslanike Narodne skupštine 1927. godine na kandidatskoj listi Republikanskog radničko-seljačkog saveza, odnosno Komunističke partije Jugoslavije nalazio se kao sreski kandidat za rogatički srez tipograf Ljubomir Čerkez. Prilikom opštinskih izbora 1928. godine na listi Republikanskog radničko-seljačkog bloka, kako se zvanično zvala komunistička lista, našli su se od grafičara kao kandidati i njihovi zamjenici Milan Buzandžić, Fehim Tatarević, Dragutin Horvat, Ahmed Imamović, svi iz Sarajeva, i Rade Bitanga iz Mostara.³⁸⁾ Isto tako, važno je istaći da su od grafičara u španskom građanskom ratu na strani Republike učestvovali Julio Varesko i Gojko Milošević. Varesko je poginuo 11. januara 1937. godine kod Gvadalahare na sektoru Las Rozas kao komesar čete »Balkanica« 12. internacionalne brigade.³⁹⁾ Među potpisnicima predstavke predate sudu u Sarajevu krajem 1940. godine, kojom je traženo odobrenje za osnivanje Društva prijatelja SSSR-a, nalazi se i knjigovezački radnik Ilija Ramljak. Komunisti grafičari su takođe uzeli vidnog učešća

³⁷⁾ Glas Slobode, br. 160, 169 i 221/1919; Isto, br. 53 i 171/1920; Radničke novine, Beograd, br. 224/1919; Radnička jedinstvo, Sarajevo, br. 7/1922; Radnik-Delavec, br. 110/1924; ABIH, PU, Prez. br. 7/1922; Isto, VŽSO, pov. br. 669/1925; Isto, KBU, pov. DZ. br. 4495/1936. i 1875/1940; AIIS, MF, 25/72; Isto, fond MG, inv. br. Č—7, Bogoljub Čurić, Podaci o Mjesnoj organizaciji KPJ u Sarajevu 1919—1923. godine; Isto, inv. br. N—7, Nisim Albahari, Sjećanje na hopšenje komunisti u februaru i martu 1936. u Sarajevu; Hasan Brkić, Obnavljanje partijske organizacije u Sarajevu poslije 1937. godine, Četrdeset godina, knj. 3, Beograd 1966, str. 95 Arhiv radničkog pokreta Jugoslavije Beograd, fond DSZD, br. 18/1936.

³⁸⁾ ABIH, VŽSO, pov. br. 735/1926. Izvještaj Policijske direkcije za Bosnu i Hercegovinu od 17. januara 1925. Državnom odvjetništvu Sarajevo; Isto, VŽSO, pov. br. 1906/1928. Izvještaj Policijske direkcije za Bosnu i Hercegovinu od 27. septembra 1928. velikom županu sarajevske oblasti; AIIS, MG, inv. br. Č—7, Bogoljub Čurić, Isto; ABIH, fond RP/II, inv. br. 9197; Glas Slobode, br. 252/1920; Večernja pošta, br. 2204/1928; Barba, br. 65 i 77/1928.

³⁹⁾ O Juliju Varesku vidi opširnije: Nedim Šarac, Julio Varesko, Španija, Zbornik sjećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u španskom građanskom ratu, knjiga peta, Beograd 1971, str. 148—151; Savez grafičkih radnika-ca Jugoslavije — Savezna organizacija u Sarajevu, Izvještaj o radu odbora Savezne organizacije u godini 1937, str. 3.

u organizovanju demonstracija u Sarajevu 27. marta 1941. godine povodom potpisivanja sporazuma o pristupanju Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu.⁴⁰⁾

Borba protiv reformista, koji su nastojali na sve načine da radničkom pokretu nametnu svoju rukovodeću ulogu, zauzima istaknuto mjesto u političkoj djelatnosti komunista. Pridržavajući se direktiva Komunističke partije Jugoslavije, komunistički orijentisani grafičari su se, putem štampe i usmeno najodlučnije suprostavili svim pokušajima reformista da ovladaju grafičkom sindikalnom organizacijom i da Savez grafičkih radnika Jugoslavije privole na priključenje Glavnom radničkom savezu, odnosno Ujedinjenom radničkom sindikalnom savezu Jugoslavije, koji, prema mišljenju komunista grafičara, »za radnike u Jugoslaviji ne postoji posle Kongresa ujedinjenja« 1919. godine. Komunisti su se istovremeno zalagali za pristupanje Saveza grafičkih radnika Jugoslavije Međusaveznom sindikalnom odboru Jugoslavije (kasnije Centralni radnički sindikalni odbor Jugoslavije) kao vrhovnom tijelu radničkog sindikalnog pokreta, koje je »jugoslovenski proletarijat stvorio u doba kada je mogao slobodno da izrazi svoju volju«.⁴¹⁾ Već 1922. godine u znak protesta protiv nasilnog preuzimanja uprave Radničkog kulturno-umjetničkog društva »Proleter« u Sarajevu od strane reformista, iz Društva je istupilo oko 60 članova na čelu sa Rajkom Vitasom. Od tada prokomunistički orijentisana grupa »Proletara« nastupa samostalno sa svojim kulturno-umjetničkim programom sve do 1. maja 1925. godine, kada su obadvije grupe, u čast zajedničke prvomajske proslave pristalica različitih idejnih struja u radničkom pokretu Sarajeva, priredile zajednički program. Iako je poslije ove prvomajske proslave nastavljen zajednički rad komunističke i reformističke struje u »Proleteru«, političko-ideološke razlike između pripadnika tih struja nisu uklonjene.⁴²⁾

Prokomunistički orijentisani grafičari osnovali su 11. juna 1926. godine Sportski klub »Grafičar« u Sarajevu, kao najpogodniju formu za propagiranje radikalnih političkih ideja među grafičarima, za vaspitanje grafičkog radništva u »proleterskom klasnom duhu« i borbu protiv uticaja reformista. U privremenu upravu Kluba izabrani su: Franjo Janžeković, predsjednik, Dragutin Horvat, potpredsjednik, Josip Jaroš, sekretar, Leopold Riedl, blagajnik, i Marko Jovičić, Rudolf Burić, Nikola Heperger i Rudolf Marković, članovi. Prvog oktobra iste godine održana je prva redovna skupština Kluba, na kojoj su izabrani u novu upravu Ilija Ramljak, predsjednik, Julio Varesko, potpredsjednik, Vasilije Milošević, sekretar, Marko Jovičić, zapisničar, Leopold Riedl, blagajnik Anto Kukuralo, oruđar, Hakija Mujagić, pročelnik, i Anto Djebić i Dragutin Horvat,

⁴⁰⁾ ABiH, KBU, pov. DZ, br. 4495/1936; Isto, fond PSGRS, knjiga br. 19/I. Zapisnik 42. sjednice Upravnog odbora Savezne organizacije Saveza grafičkih radnika u Jugoslavije u Sarajevu održane 13. novembra 1940; AIIIS, fond MG, inv. br. K—24. Mladen Knežević-Traktor, Isto.

⁴¹⁾ Grafički radnik, br. 16 od 22. aprila 1922. Ljuba(mir) Čerkez, Više ljubavi — više tolerancije.

⁴²⁾ AIIIS, fond MG, inv. br. V—12. Rajko Vitas, O radu »Proletara« od 1905—1955. g

članovi.⁴³⁾ Komunisti grafičari su uspjeli za kratko vrijeme da, putem nogometne, tamburaške, diletantske i turističke sekcije »Grafičara«, unesu među sarajevske grafičare novi politički duh. Međutim, političkom zakretu grafičke sindikalne organizacije ulijevo odlučno su se suprotstavili sindikalisti, pod čijim je pritiskom 2. marta 1928. godine rasformirana nogometna sekcija kluba, zbog navodne opasnosti da svojim radom prijeti »da poljulja moral naročito među mlađim članovima.«⁴⁴⁾ Sportski klub »Grafičar« postao je udarna pesnica Mjesne organizacije KPJ Sarajevo u borbi protiv reformista ne samo među grafičkim radnicima nego na širem planu. Komunističkom pokretu bliski članovi i rukovodstvo »Grafičara« podvrgli su žestokoj kritici oportunistički stav reformista u vezi s pitanjem klasne borbe proletarijata, njihovu cjepačku politiku u radničkom pokretu, otpor stvaranju akcionog jedinstva radničke klase u borbi protiv buržoazije i pokušaj da, preuzimanjem rukovodeće uloge u Savezu radničkih sportskih i kulturnih društava za Bosnu i Hercegovinu i proglašavanjem komunista isključivim krivcima za rastrojstvo radničkog pokreta, nametnu svoju rukovodeću ulogu cjelokupnom radničkom pokretu »na jedan perfidan i lupeški način«. U znak protesta zbog pretvaranja Saveza radničkih sportskih i kulturnih društava, osnovanog u cilju »međusobnog moralnog i materijalnog pomaganja i zajedničkog istupanja (radničke klase — prim. B. M.) za zaštitu svojih interesa od navale buržoaskih društava i institucija«, u oruđe političke borbe reformista protiv revolucionarnog dijela radničkog pokreta Sportski klub »Grafičar« je krajem maja 1928. godine istupio iz Saveza.⁴⁵⁾

Zavođenjem režima šestojanuarske diktature 1929. godine borba protiv reformista postepeno jenjava, a u kriznim periodima partijskog rada gotovo sasvim zamire, da bi se za vrijeme obnove i poleta komunističkog pokreta, naročito poslije 1938. godine, u svoj svojoj oštirini obnovila. Tako je za sve vrijeme između dva svjetska rata vođena permanentna borba između komunista i reformista za uticaj među grafičkim radnicima. Ishod te borbe bio je krajnje neizvjestan sve do 1939. godine, kada je najzad među grafičarima osnažio uticaj komunista.⁴⁶⁾

⁴³⁾ Grafički radnik, br. 16 od 22. aprila 1922. Ljubo(mir) Čerkez, Isto; ABIH, fond PSGRS, odjeljenje SKG, k. 29, dok. br. 3/1926. Dopis Upravnog odbora Sportskog kluba »Grafičar«, Sarajevo od 17. oktobra 1926. Uredništvu Grafičkog radnika Zagreb; AIIS, fond MG, inv. br. V—12. Rajko Vitas, Isto.

⁴⁴⁾ Anto Đebić, Isto, str. 67.

⁴⁵⁾ ABIH, fond PSGRS, odjeljenje SKG, k. 29, dok. br. 87/1927. Dopis Upravnog odbora Sportskog kluba »Grafičar« Sarajevo od oktobra 1927. Uredništvu »Grafičkog radnika« Zagreb; Isto, k. 29, dok. br. 24/1928. Pismo tipografskog radnika Vasilija Miloševića od 31. aprila 1928. Upravnom odboru Sportskog kluba »Grafičar« Sarajevo; Isto, k. 29, dok. br. 26/1928. Odgovor Sportskog kluba »Grafičar« Sarajevo od 9. maja 1928. Vasiliju Miloševiću; Isto, k. 29, dok. br. 58/1928. Izvještaj Upravnog odbora Sportskog kluba »Grafičar« Sarajevo za 1928; Glas Slobode, br. 22/1928; Snaga, br. 3 i 4/1928.

⁴⁶⁾ ABIH, KBU, pov. DZ, br. 4495/1936. i 1875/1940; Arhiv radničkog pokreta Jugoslavije Beograd, DSZZD, br. 18/1936; AIIS, fond MG, inv. br. Ć—7, Bogoljub Čurić, Isto; Hasan Brkić, Obnavljanje partijske organizacije u Sarajevu..., str. 95.

Politička aktivnost Komunističke partije Jugoslavije među grafičkim radnicima u Bosni i Hercegovini u vremenu između 1919—1941. godine nije bila uvijek istog intenziteta. U kriznim periodima komunističkog pokreta, koji su redovno nastupali poslije policijskih provala i hapšenja komunista, aktivnost je vidno slabila, a u nekim slučajevima gotovo sasvim zamirala, da bi snaženjem komunističkog pokreta ponovo oživljavala i dobijala jači zamah. Specifičnost ilegalnog rada, stalno prisutna opasnost od policijskih provala, slabe mogućnosti za propagiranje radikalnih političkih ideja, antikomunistička propaganda crkve, buržoazije, reformista i sindikalista i malograđanski mentalitet i pomanjkanje revolucionarne svijesti kod većine grafičara nisu dozvoljavali Komunističkoj partiji Jugoslavije da ni u vrijeme najvećeg poleta svojim radom obuhvati većinu grafičkih radnika, da ih veže za svoj politički program i odlučnije utiče na njihovu političku orijentaciju.

Kvalifikaciona struktura, obrazovani nivo⁴⁷⁾ i materijalni položaj grafičkih radnika, zajedno sa nepovoljnim društveno-ekonomskim i političkim prilikama u zemlji i teškom krizom u koju je zapao radnički pokret poslije 1920. godine, presudno su uticali na njihovo opredjeljenje za političkopartijsku neutralnost sindikata. Na takvu orijentaciju nesumnjivo je uticala i sindikalistička politika Tipografske internacionale, čiji je član bilo Tipografsko bolesničko i potporno društvo u Sarajevu od 1904. godine, kao i kasnije osnovani Savez grafičkih radnika Jugoslavije. Savez grafičkih radnika Jugoslavije prihvatio je kao svoje zvanično ideološko-političko stajalište zaključak Osmog kongresa Tipografske internacionale, održanog 5—10. septembra 1921. godine u Beču, da su »samo partijsko-politički i religiozno neutralni sindikati u stanju, da uspešno i uz pripomoć svih sindikalnih borbenih sredstava dovedu do oslobođenja radničke klase ispod okova kapitalizma«. ⁴⁸⁾ Samo kratko vrijeme, u periodu snažnog uspona socijalističkog radničkog pokreta 1911—1920. godine, većinom grafičkih radnika ovladao je uticaj Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, odnosno Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista). Idejni rascjep jugoslovenskog radničkog pokreta krajem 1920. god. na reformističko i revolucionarno-marksističko krilo, njegova višegodišnja kriza, relativna politička stabilizacija kapitalističkog društvenog sistema i oštre represalije režima protiv naprednih snaga imali su za posljedicu napuštanje socijalističke orijentacije od većine radnika grafičke struke i njihovo vraćanje na pozicije sindikalizma. Međutim, za čitavo vrijeme između 1903—1941. godine među bosanskohercegovačkim grafičarima postojale su nekolike ideološko-političke struje (sindikalisti, sprski i hrvatski nacionalisti, socijaldemokrati, reformisti i komunisti), između kojih je vođena permanentna borba za uticaj u grafičkoj sindikalnoj organizaciji. U toj borbi sindikalisti su

⁴⁷⁾ Za razliku od većine drugih grana rada, u kojima su primani učenici na izučavanje zanata, čak i bez završene osnovne škole, u grafičkoj djelatnosti je bio jedan od osnovnih uslova za prijem učenika na izučavanje zanata završena najmanje dva razreda građanske škole. Pored toga, grafičari su poslije završenog zanata imali relativno povoljne uslove za samoobrazovanje zahvaljujući stalnom kontaktu sa pisanom riječju na radnim mjestima.

⁴⁸⁾ Izveštaj o radu Saveza grafičkih radnika Jugoslavije od 1. I. 1921. do 31. marta 1922. godine, str. 62 i 63.

bili u najpovoljnijem položaju, jer su njihove sindikalističke ideje najviše odgovarale malograđanskom mentalitetu grafičkog radništva, što im je omogućilo da uspješno odole svim napadima svojih političkih rivala. Vodeći kompromisnu politiku sa režimom, socijalisti nisu uspjeli da ostvare jači uticaj ni u jednom dijelu radničke klase, pa ni među grafičarima, iako su idejna stajališta sindikalista i reformista bila veoma bliska. Snaga Komunističke partije Jugoslavije nije ležala u brojnosti njenog članstva, već u beskompromisnosti njene borbe protiv buržoazije. Njen revolucionarni program prihvatili su najborbeniji i politički najnapredniji elementi iz najrazličitijih društvenih slojeva. Takvih snaga bilo je i među grafičarima, preko kojih je Komunistička partija Jugoslavije postepeno, ali sigurno, jačala svoj uticaj među radnicima grafičke struke, koji je dostigao najveću tačku u samo predvečerje napada članica Trojnog pakta na Kraljevinu Jugoslaviju 1941. godine. Zahvaljujući prvenstveno djelatnosti komunista, grafičko radništvo je vremenom uspjelo da se izvuče iz stanja političkog izolacionizma, da odoli svim napadima reformista i da se u odlučujućem momentu oslobodi uticaja sindikalista, što najbolje potvrđuje činjenica da se dobar njegov broj uključio u NOB od prvog dana izbijanja oružanog ustanka naroda Jugoslavije 1941. godine.

S U M M A R Y

The Political Organizing of the Graphic Workers of Bosnia and Herzegovina 1903—1941.

by BUDIMIR MILIČIĆ

The Conceptual differentiation of the forces among graphic workers in Bosnia and Herzegovina began pretty early, so that till 1907. four main streams were differentiated among them: socialdemocrats, syndicalists, Croatian nationalists and Serbian nationalists. A bitter struggle was led among them for the leadership in the Typographic society of Bosnia and Herzegovina. In the struggle with socialdemocrats syndicalists and nationalist united, which enabled them to keep social government for themselves till 1911. when socialdemocrats became the leading party in the Society. In 1907 an illegal Club of typographers socialdemocrats was founded in Sarajevo. Within the Club a Youth socialist typographic organization was formed. It had to be dismissed because its members were siezed by socialpatriotic ideology and syndicalist ideology as an immediate reaction to the negative attitude of the Social-Democratic Party of Bosnia and Herzegovina towards the National liberation wars of the Balkan peoples 1912—1913. In the period of a powerful ascent of the socialist working class movement 1911—1920. the majority of graphic workers was under the influence of the Social-Democrat party i. e Socialist working class party of Yugoslavia (communists).

Ideological-political differences among Bosnian Herzegovinean graphic workers did not cease to exist even in the period between the two World wars. Nationalists, once the most numerous, were reduced to an insignificant minority, while the influence of syndicalists became considerably strogner, as a result of the differentiation of ideas, the crisis of the working class movement and the repressive measures of the government against progressive forces after 1920. By leading a compromising politics with the regime reformists did not succeed in realizing a more considerable influence among the graphic workers. Although illegal conditions of work made the activity of the communists pretty difficult Communist party of Yugoslavia succeeded in organizing its party cell on January 1. 1923. it was organized within Sarajevo graphic syndical organization and consisted of six members. Through the cell it worked among graphic workers till the police broke into the organization of Bosnia and Herzegovina. Frequent police breakings into the party organization between 1929—1936. caused a considerable reduction of the Communist party influence among the workers. The influence regained its power in the last two years before the Second World War. At that time beside the party cell, several communist actives and a Sk.OJ active functioned. Owing to the Communist party activity graphic workers succeeded to extricate themselves from the state of political isolationism in which they had been, and to resist all the attacks of the reformists. It also sucessfully released itself of the influence of syndicalists which was best showed by the fact that its majority took part in the National Liberation War from the very begginig of the uprising of the Yugoslav people.